

דפנה הירש (עורכת). מפגשים: היסטוריה ואנתרופולוגיה של המרחב הישראלי-פלסטיני. מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד. 2019. 490 עמודים

יובל יונאי*

בפתח קובץ מאמרים זה כותבת עליו העורכת, דפנה הירש, שהוא "תוצר הפעילות של קבוצת חוקרות וחוקרים ערביות ויהודים [...] בשלבים המוקדמים של דרכם האקדמית, שנפגשו במכון ון ליר בירושלים בשנים 2011-2012" (עמ' 9). מאז התקיימו מפגשים אלו סיימו כותביו, רובם ככולם, את לימודי הדוקטורט והשתלבו בהוראה ובמחקר, אך אף שפרסמו בארץ ובעולם מאמרים נוספים על נושאי המחקר שלהם, קובץ זה כולל פנינים שלא ראו עדיין אור. יש בו מגוון של מאמרים החושפים באופן בהיר ומרתק צדדים מוכרים פחות בהיסטוריה של המרחב הפלסטיני-ישראלי, ולכן הקובץ מומלץ לקריאה גם למי שמחשיבה עצמה מומחית לנושאים שהוא עוסק בהם.

הירש טוענת שמאמרי הקובץ מנכיחים "אנתרופולוגיה היסטורית". את זאת היא מבדילה מהסוציולוגיה ההיסטורית, ש"בהקשר המקומי כבר מהווה גישה מחקרית מבוססת" (עמ' 9). דומה שאפשר לספור על אצבעות כף יד אחת, אולי שתיים, את הסוציולוגיות המשתמשות בשיטות מחקר היסטוריות, ומספקני אם יש אפילו קורס אחד בשיטות מחקר היסטוריות בחוג כלשהו לסוציולוגיה בארץ; אבל בסוציולוגיה יש לפחות מסורת היסטורית מכובדת והקנון של הסוציולוגיה הישראלית כולל עבודות היסטוריוציסטיות מובהקות, ואילו באנתרופולוגיה אין למחקר היסטורי מעמד כזה. השאלה המהותית היא אם באמת יש מקום ל"הצהרת העצמאות" של האנתרופולוגיה ההיסטורית ולטענה שיש כאן כיוון מחקרי שאינו קיים בדיסציפלינות אחרות. אחזור לשאלה זו לאחר סקירת המאמרים בקובץ.

14 פרקי הקובץ מחולקים לחמישה שערים לפי מיקום גאוגרפי, תקופה ותחומים. בשער הראשון, "ערים מנדטוריות", נעמה בן-זאב כותבת על הפלסטינים שהיגרו מהכפר אל חיפה בתקופת המנדט וטוענת שחלקם בהיסטוריה הפלסטינית קופת. היא מסכמת את פעילותם בשוק העבודה, בחברה האזרחית ובמחאה. זוהי היסטוריה חברתית פר אקסלנס שחסרה את המיקוד בשדה ספציפי, אבל היא דוגמה ל"ניסיונות לתת קול" למי שתוארו כ"מושתקים", אחד הסימנים שהירש (עמ' 12-14) נותנת בהיסטוריה אנתרופולוגית. המאמר השני, של בועז לב טוב, קרוב יותר לרוח האנתרופולוגית ומתמקד במפגשי יהודים וערבים בחופי הרחצה לאורך הים התיכון. לב טוב אמנם אוסף עדויות על יחסים אלו על פני עשרות שנים, אבל להתמקדות בזירה הזאת, שנותרה מחוץ לסיפורים ההיסטוריים הנפוצים של יחסי ערבים-יהודים בפלסטין המנדטורית, אכן יש איכות אנתרופולוגית; בזכות עושר המידע על זירה זו, היא משמשת כפריזמה שדרכה היחסים שכה הרבה נכתב עליהם נראים אחרת. גם המאמר השלישי בשער זה, של עלמה איגרא, מנתח זירה

* פרופ' יובל יונאי, החוג לסוציולוגיה, אוניברסיטת חיפה

ספציפית, אבל כאן מדובר במוסד ובמקום מסוימים: המסעדה הקואופרטיבית בבית ברנר בתל אביב. באמצעות מאבק על כשרות הבשר במסעדה, איגרא מבקשת להאיר יחסים חברתיים מורכבים בין שחקנים ברמות שונות – העובדים, ההנהלה, העירייה, ההסתדרות, השלטון המנדטורי ועוד – בהקשר של משמעויות סמליות שקשורות בבשר כשר ולא כשר. זהו אחד המאמרים המעטים בקובץ שאינם עוסקים בפלסטינים באופן ישיר, אך מתברר שגם בו המאבק סביב הכשרות קשור ליחסים עם העם האחר שחי פה ולרצון להיבדל ממנו: גם גופים חילוניים כמו עיריית תל אביב תומכים בעמדה שהבשר חייב להיות כשר. השער השני, "בין גירוש לייצוג", מוקדש לכפרים הפלסטיניים, אך הוא עוסק יותר בייצוג של הכפרים הללו מאשר באנתרופולוגיה היסטורית של החיים בהם. עיסוק זה בייצוגים של העבר מתקשר לשער החמישי, "סיפור/טיהור ההיסטוריה", שמוקדש לאופן שבו מספרים בהווה על העבר של המרחב הפלסטיני-ישראלי. בשני השערים יש חמישה מאמרים. תום פסח שואל כיצד החיילים היהודים שהיו מעורבים בגירוש הפלסטינים בנכבה התייחסו לגירוש בעת ביצועו (גילוי נאות – פסח הוא עורך מדור ביקורות הספרים של סוציולוגיה ישראלית). הראיונות שקיים עם החיילים היהודים עשרות שנים אחרי האירועים משמשים בסיס לשחזור התודעה שאפשרה להם "לא לראות" את המעשים הנוראים שעשו. פסח מדגיש, בצדק, שהשאיפות הציוניות וההתנגשות החזיתית בין שתי התנועות הלאומיות אינן מספיקות כדי להסביר את הגירוש, שכן ערכים של אחוות עמים, שוויון והומניזם היו חלק מהתרבות של היישוב היהודי, וחייבים להבין כיצד החיילים שהוציאו את הגירוש לפועל ראו את המצב וכיצד הצליחו להתעלם מחלק גדול מהמטען הערכי שרכשו ולהשתתף במעשה אכזרי כל כך. כמו פסח, גם אריז' סבאע' ח'ורי עוסקת באופן שבו שחקנים חברתיים השותפים לפרויקט קולוניאלי של נישול מבנים את פעולתם כך שלא תתנגש עם אידאולוגיה של שוויון ואחווה עמים. במאמרה היא מראה כיצד קיבוצי השומר הצעיר בכרמל, שעד הנכבה קיימו קשרי שכנות טובים עם הכפרים הפלסטיניים, מציגים אותם באופן שמעלים את חטא הגירוש ואת עוולות ההשתלטות על אדמות השכנים לשעבר.

העבודה של מנאר חסן בשער החמישי היא עבודה קלאסית בזיכרון קולקטיבי. בעזרת ניתוח מפורט של חומרים היסטוריים היא מראה כיצד הזיכרון הקולקטיבי הפלסטיני וזה היהודי הדגישו את המציאות הכפרית והשכיחו את המציאות המודרנית המשגשגת בערים הפלסטיניות. המאמר של רגב נתנזון מבוסס על תצפית אתנוגרפית בספורים היסטוריים בחיפה, ומראה כיצד מדריכי סיורים מבנים את העבר כדי שיתאים לציפיות של מאזיניהם. כך קורה ששיח ההפרדה הלאומית, השולט באידאולוגיה הישראלית כיום, משכיח את היחסים הקרובים שהיו ליהודים ולפלסטינים בחיי היומיום שלפני הנכבה. מאמרה של ספא אבורביעה מבוסס על ראיונות עם נשים בדואיות שחוו את הנכבה, אבל בניגוד לפרקטיקה המקובלת של ריאיון אישי דיסקרטי, אבורביעה ראינה את הנשים במרחב הביתי הפתוח שבו היו נשים נוספות וילדים. מהראיונות הקולקטיביים האלה היא לומדת כיצד הנשים חיות בהווה את אירועי הנכבה ומעבירות את החוויה לדורות הצעירים. בעזרת פרקטיקות נוספות כגון ביקור באדמות המשפחה שנתפסו על ידי המדינה וקשירת האדמות הללו לנרטיבים משפחתיים, הנשים מקיימות תפקיד מרכזי בהעברתן של הזיקה לאדמה ותחושת הבעלות עליה מדור לדור.

שלושת המאמרים בשער השלישי עוסקים בהתמסדות של יחסי כוח וריבוד בישראל שלאחר העצמאות, ומדגימים את הדינמיקות המקומיות שקשורות לשליטה בפלסטינים אזרחי ישראל ובחלוקת העבודה החברתית והגאוגרפית בין קבוצות אתניות יהודיות. המאמר של בני נוריאל על כלכלת הממשל הצבאי בלוד (1948-1949) חושף את התגבשותה של "כלכלה פוליטית שהכליאה פרקטיקות של ביזה, הפקעה ופיקוח [...] שאפשרה] צבירה והפקה של הון כלכלי לטובת רשויות המדינה, בעלי אדמות ומתיישבים יהודיים" (עמ' 207-208). סמדר שרון מתמקדת "בהתרחשות באזור מוגדר [חבל לכיש] במהלך שנים מעטות" כדי להבין את "הדינמיקה של יחסי ההכפפה והתלות בין מוסדות מיישבים לבין מתיישבים" (עמ' 256). כפי שהיא טוענת, מיקוד זה מאפשר להרחיב את היריעה אל מעבר לניתוח האינטרסים הכלליים של המדינה ולבחון את "המורכבות והסתירות הפנימיות שהיו בפרקטיקות של המומחים, הפקידים והפוליטיקאים" (עמ' 256). המאמר השלישי של שני בר־און ממן, מציג את סיפורו של מפעל טקסטיל אחד בעיירת פיתוח אחת (מפעל "אופ־אר" באופקים) ובוחר "כיצד נוצרו יחסי עבודה במפעל; כיצד עוצבו מערכת התגמולים והטכנולוגיה; איך התפתח כוח העבודה; וכיצד התגבשה חלוקת העבודה" (עמ' 261).

השער הרביעי, "ייצור, צריכה ויחסי כוח", עוסק בבניית בתים, בחומוס ובדגים. שלוש המחברות מראות כיצד הייצור של מוצרי צריכה אלו והמשמעות הסמלית שלהם קשורים ליחסי הכוח הכלכליים והפוליטיים בין פלסטינים ליהודים ולמאבק על משמעות מעמדיות, אתניות ולאומיות בחברה הישראלית המורכבת. מאמרה של טניה פורטה ז"ל מבוסס על מחקר שדה שערכה בדיר אל־אסד. היא מתארת ומנתחת הכרעות בענייני בנייה בכפר, ובפרט אצל המשפחה שאצלה היא גרה, ובד בבד מתעדת גם את התפתחות המוסכמות, הטעמים והמשמעות החברתיות של גודל הבית ושל עיצובו. המאמר היפהפה שלה עוסק גם בהתארגנות החברתית הקשורה לגיוס משאבים לשם בניית בית ובהשלכות של הבנייה על יחסי הכוח והמייצוב החברתי בקהילה המקומית. מאמרה של דפנה הירש, עורכת הקובץ, מסיק מסקנות דומות לגבי מוצר שונה לחלוטין: כמו הטעמים וה"צרכים" המשתנים בתחום הדיור, גם היחס לחומוס עבר גלגולים רבים מתקופת המנדט ועד ימינו, והירש בוחנת אותם כסמן של יחס המתיישבים היהודים לילידים הפלסטינים. קצרה היריעה מלתאר את השלבים השונים במעמד החומוס בישראל, אבל ראוי לציין שכמו פורטה, גם הירש מראה כיצד הקריירה של החומוס קשורה לשורה של שחקנים חברתיים, משמעותיות תרבותיות, גורמים כלכליים והשפעות אחרות. נושא המאמר של נאור בן־יהודע הוא יחסיהם של הדייגים הפלסטינים ביפו עם מוסדות פוליטיים, עם סוחרים, ובעקיפין עם צרכנים. במעקב אחריהם הוא ממחיש את חשיבותה של רשת השחקנים והאינטרסים שמשתנה בשל התפתחויות פוליטיות, כלכליות ותרבותיות. הדייגים שבמרכז הסיפור שלו נאלצו לקום מהאפר של הנכבה ולמצוא לעצמם נישא בצל הדייגים היהודים המאורגנים, שנהנו מתמיכת המדינה וההסתדרות. מן התלות בחברת תנובה ובתעשיית הסרדינים, שהכתיבו להם תנאים נוחים, הם השתחררו עם הגעתו של סוחר דגים מעזה שפיתח עימם יחסי פטרונות, קנה את התוצרת שהצרכנים היהודים לא רצו ושיווק אותה בעזה. יחסים אלו הסתיימו כאשר הסוחר נרצח, אירוע שתרם לשינוי היחסים החברתיים סביב שוק הדיג. הלקח משלושת המאמרים דומה: אי־אפשר להציע הסבר פשטני למשמעות תרבותיות של מוצרי צריכה, כי משמעות תרבותיות מתעצבות תמיד כתוצאה מפעולה

של שחקנים חברתיים בעלי מגוון אינטרסים ומושפעות פרשנויות שונות של המציאות החברתית בתנאים מבניים דינמיים.

הזכרתי את כל 14 המאמרים שבקובץ, כי כולם ראויים לקריאה וכל אחד מהם מרחיב את הידע וההבנה של המרחב שלנו בעבר ובהווה. כל אחד מהמחקרים המתוארים בקובץ היה יכול להיערך בחוג להיסטוריה או לסוציולוגיה (ואכן, רוב הכותבים סיימו דוקטורט באחד מן התחומים האלה). האיכות ה"אנתרופולוגית" של המאמרים נובעת מהתיאור הגדוש של מקום או מוסד אחד שמוביל לתובנות על חברה שלמה. לי זה מזכיר גם את מסורת מחקרי המעבדה בסוציולוגיה של המדע, שגם היא ביקשה לתקן דימויים פשטניים של ייצור ידע מדעי באמצעות תצפיות מדוקדקות באופן שבו מדענים עובדים בפועל. גם גישת רשת הפעלנים (actants) מבית מדרשם של ברונו לאטור ומישל קאלון תואמת את רוח הקובץ, המדגיש יחסים מורכבים, אינטרסים שניתנים ל"תרגומים" שונים ומשקל שיש גם לשחקנים לא אנושיים כמו בשר, דגים, חמוס, רהיטים ובתים.

אולי מה שהירש ביקשה לעשות הוא להדגיש את ההבדל בין המחקרים בקובץ זה ובין הסוציולוגיה ההיסטורית המקרו-חברתית שבה השחקנים הם עמים, מדינות ומעמדות. המאמרים כאן מתמקדים במקומי, ביישוב או באזור מסוימים או במוצר ובשוק מסוימים, בלי לכפות פרשנות מסוימת של העבר על הפרטים ההיסטוריים. להפך, המאמרים עושים שימוש בפרטים אלו כדי להציב סימני שאלה על הסברים פשטניים, להרחיב אותם ולהעשירם, כך שהסברים נעשים עגולים יותר, מעניינים יותר, יפים יותר, ולדעתי גם אמיתיים יותר.